

عشق و مهر

قهوه‌خانه محلی است برای نوشیدن قهوه. قدمت ساخت قهوه‌خانه در معماری ایران به دوره صفوی می‌رسد. قهوه‌خانه در ابتدا مکانی برای حضور اعیان و اشراف و درباریان بود تا درباره موضوعات حماسی و مذهبی بحث و جدل کنند، در دوره قاجاری این سبک نمایش‌ها را به تصویر در آوردند. از آن جاکه محل اجرای آن بیشتر، قهوه‌خانه‌ها بوده است و نقلاتی که از مردم عامی بوده‌اند آنها را ارائه می‌کرده‌اند، و نیز به این دلیل که این نقل‌ها را نقاش زیرک دوره قاجاری به تصویر در می‌آورده است، به آن «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» یا «نقاشی عامیانه» یا «نقاشی خیالی» گفته می‌شود.

نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای، از لحاظ موضوع، به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱. نقاشی‌های حماسی؛ ۲. نقاشی‌های مذهبی.

نقاشی خیالی دارای ویژگی‌هایی است که بیان‌کننده سبک نقاشی قاجاری است که آن را از سبک‌های دیگر این دوره، از جمله سبک نقاشی درباری، سبک نقاشی چهره زنان و سبک نقاشی گل و مرغ، جدا می‌کند. کلید واژه: نقاشی، قهوه‌خانه، خیالی، صفوی، قاجاریه، سبک.

تلفظ صحیح

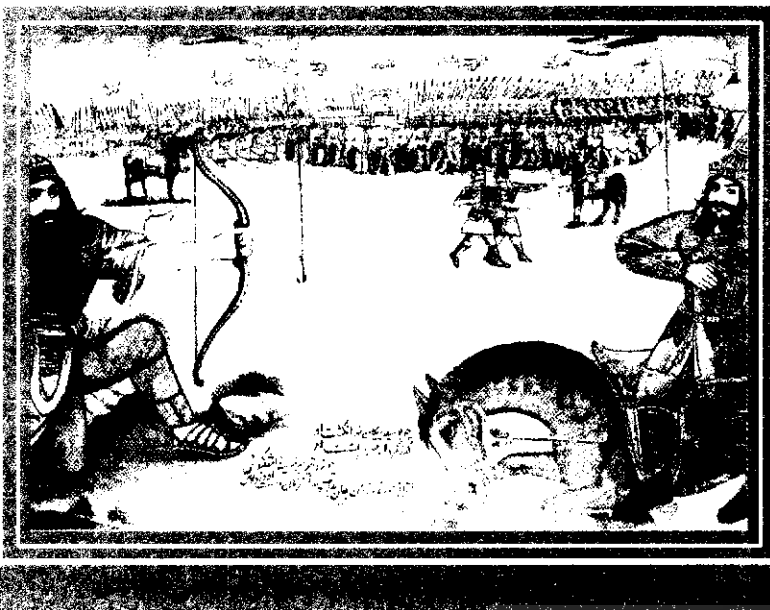
قهوه‌خانه در اصل محلی برای نوشیدن قهوه است که برای نخستین بار در قزوین و در زمان سلطنت شاه طهماسب اول صفوی

تصویر ۱- زندگانی پرفتخار حضرت علی (ع)؛ رقم حسین همدانی

نقاشی قهوه‌خانه‌ای در دوره قاجار

مجید ساریخانی*

دوره ۹۳۰-۹۸۴ هـ.ق) وارد معماری ایران شده است و بعد در دوره شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ هـ.ق)، با انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان، باعث رواج آن در اصفهان شد. در ابتدا، بخصوص در دوره صفوی، قهوه‌خانه‌ها، مکانی مخصوص برای حضور اعیان و اشراف بود و موقعیتی درباری به حساب می‌آمد، ولی از اواخر دوره صفوی، به ویژه در دوره قاجاریه، قهوه‌خانه در مکان‌های مختلف شهر رونق گرفت و همه می‌توانستند از آن استفاده کنند. از زمان ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۴ هـ.ق) به این طرف، پیشه قهوه‌چی‌گری یا قهوه‌خانه‌داری در شهرهای بزرگ، از جمله تهران، شناخته شد و عمومیت یافت.

قهوه‌خانه در ابتدا، علاوه بر این که محلی برای نوشیدن قهوه بود، همچنین محلی مناسب برای گروه‌های مختلف بود تا باورهای خود را تبلیغ کنند. این تبلیغ به دوروش صورت می‌گرفت: ۱. با اجرای نمایش از راه نقل حکایات افسانه‌ای و حماسی؛ ۲. پرداختن به بحث و جدل و تبلیغ اعتقادات دینی و مذهبی. «سبک معماری قهوه‌خانه‌ها در هر شهر و دیاری، از ویژگی‌های کلی بافت معماری شهر تأثیر می‌گرفته و فرهنگ و جهان‌بینی و نیازهای اقتصادی - اجتماعی جامعه و سلیق مختلف قهوه‌خانه‌داران در شکل‌گیری آنها دخالت داشته است».

وجه تسمیه

در ایران عصر قاجار نقاشی خاصی در حال شکل گرفتن بود. این نوع نقاشی به نام‌های مختلفی از جمله «نقاشی قهوه‌خانه‌ای»، «نقاشی خیالی» و «نقاشی عامیانه» نزد جامعه نقاشان شناخته شده است. گفتیم که در دوره صفویه از مکانی به نام «قهوه‌خانه» برای ارایه عقاید مذهبی و نمایش حکایات افسانه‌ای استفاده می‌کردند، اما در دوره قاجار این حکایات را، چه مذهبی و چه افسانه‌ای، به تصویر کشیدند و افرادی که سفارش دهنده این نقاشی‌ها بودند، از روی تصاویر نقاشی شده، حکایات خود را نقل می‌کردند. سفارش دهندگان این سبک نقاشی قهوه‌چی‌ها بودند و قهوه‌چی افرادی را برای نقل حکایات در قهوه‌خانه داشت و چون این نوع نقاشی‌ها بیشترین کاربرد را در قهوه‌خانه‌ها داشتند «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» نامیده شد.

نقاشان به ترتیبی که حکایات افسانه‌ای و مذهبی توسط نقالان در قهوه‌خانه‌ها نقل می‌شد، تصاویر را به صورت خیالی می‌کشیدند؛ به همین دلیل از این سبک به «نقاشی خیالی» نام برده‌اند.

از آنجاکه نقالان و سفارش دهندگان این سبک نقاشی از مردم عادی بودند، به آن «نقاشی عامیانه» نام نهادند. یکی از اهداف سفارش دهنده و نقاش، توجه به اصالت فرهنگی و قومی بود. افراد عامی نیز با روی آوردن به نقاشی

عامیانه، سعی در تغییر هویت از دست رفته فرهنگی و قومی خود داشتند که در دوره قاجار تقریباً رو به افول نهاده بود.

پیشینه نقاشی قهوه‌خانه‌ای

نقاشی قهوه‌خانه‌ای از اواخر دوره زندیه و اوایل دوره قاجاریه در نقاشی ایران دیده شده است.^۱ در ابتدا نقاشی خیالی (قهوه‌خانه‌ای) به وسیله میرزا مهدی شیرازی و سپس علی‌رضا قوللر آقاسی شکل گرفته است، اما بنیانگذار این سبک نقاشی را نقاش معروف «حسین قوللر آقاسی» دانسته‌اند.

اهداف نقاشی قهوه‌خانه‌ای

در نقاشی‌هایی که تا به حال به آنها پرداخته می‌شد، ارتباط مستقیم و تنگاتنگی بین مخاطب و هنرمند وجود

نداشت، اما در نقاشی قهوه‌خانه‌ای (خیالی - عامیانه) ارتباط بین نقاش و مخاطب برقرار شد و هدف این بود که با تغییر مضامین و عرضه تابلوها در مکان‌های عمومی، گروه‌های مختلف از آن بهره ببرند اهداف نقاشی قهوه‌خانه‌ای را می‌توان در این عناوین باز جست: تبلیغ برای اشاعه مذهب شیعه و فرهنگی ملی، گرم کردن تعزیه‌ها و اشتیاق مردم برای تجمع در مراکز فرهنگی، شرح مظلومیت امام حسین (ع) و یاران او، شرح دل‌آوری‌های رستم و سهراب، و حفظ اصالت فرهنگ عامه که خود شامل فرهنگ مادی و معنوی می‌شود.^۲

کاربرد نقاشی قهوه‌خانه‌ای

از نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای بیشتر در قهوه‌خانه‌ها، ایوان حسینیه‌ها، تکیه‌ها، برسکوی زورخانه‌ها، سقاخانه‌ها، پرده‌خوانی درویشان، امام‌زاده‌ها، مقابر متبرک و مساجد استفاده می‌شود.

ویژگی‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای

نقاشی خیالی با تولد جنبش مشروطیت و همگام با بیداری افکار عامه و تعالی اندیشه‌های آزادیخواهانه، به یکباره، جانی تازه می‌گیرد و اعتباری تازه می‌یابد.^۳

برای بیان ویژگی‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای باید این نقاشی‌ها را به دو دسته تقسیم کنیم: دسته اول دارای ویژگی‌های کلی است که بیشتر از نقاشی‌های سبک سنتی ایران تأثیر پذیرفته است. در این سبک نوآوری‌هایی پدید آمده که باعث تمایز آن از دیگر سبک‌های نقاشی مکتب قاجاری است. این ویژگی‌ها مختص نقاشی‌های علی‌رضا قوللر آقاسی و حسین قوللر آقاسی و شاگردان او است؛ اگرچه گاه در نقاشی‌های محمد مدبر هم دیده می‌شود.

دسته دوم نقاشی‌هایی است که، علاوه بر رعایت ویژگی‌های عمومی نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای، از نقاشی غرب نیز تأثیر پذیرفته

است که نمونه‌های آن را می‌توان در آثار محمد مدبر و شاگردانش دید.

ویژگی‌های عمومی نقاشی قهوه‌خانه‌ای (خیالی، عامیانه)

نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار بازتاب فرهنگ اصیل و سنتی ایران است و به رعایت تکنیک‌ها و اسلوب خودجوش ایرانی تکیه دارد. به طور کلی در موضوع‌های دیگر نقاشی در اوایل دوره قاجار گرایش به هنر پیش از اسلام و خالص ایرانی را می‌بینیم و تأثیر پذیری از فرنگ نیز در این دوره ناشی از اواخر دوره صفوی است.

اکثر نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای دارای امضا و رقمی به شیوه مکتب دوره قاجار است؛ مانند «عمل کمترین میرزا مهدی نقاش» که باعث وجه تمایز نقاشی مکتب قاجاری از مکتب‌های دوره‌های قبل می‌شود.

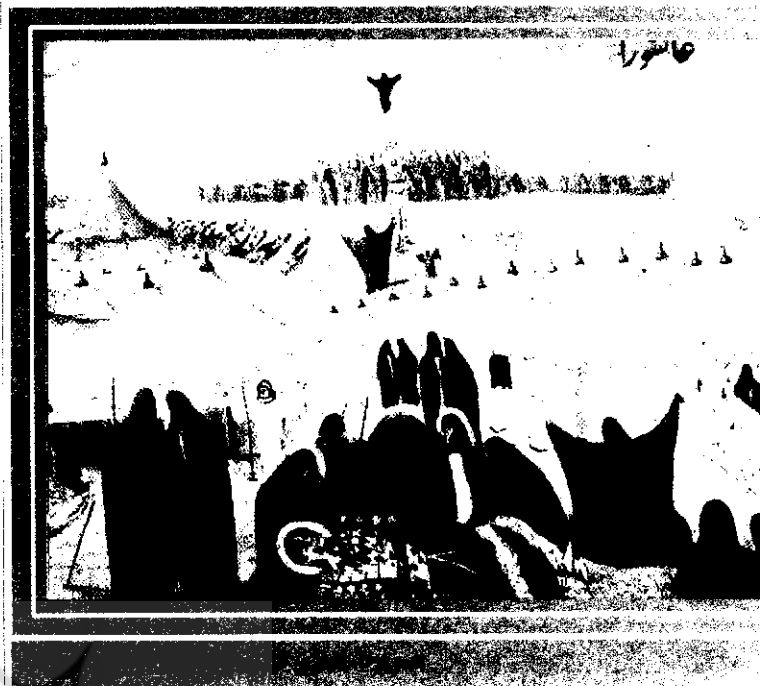
در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای شخصیت اصلی داستان را بزرگ‌تر از بقیه افراد به تصویر می‌کشاند که تا قبل از این در تاریخ نقاشی ایران کم سابقه بوده است. تا قبل از این، شخصیت‌های اصلی و فرعی به یک اندازه ترسیم می‌شد که از ویژگی‌های شاخص نقاشی قاجاری است. به این گونه نقاشی‌ها، از آن رو که پردازنده تخیل نقاش است و می‌تواند بیانگر قدرت تخیل او باشد، «نقاشی خیالی» هم گفته می‌شود.

ویژگی دیگر این نوع نقاشی، فضای خالی، ترکیب بسته و درهم آنهاست که هیچ‌گونه امکانی را برای حقیقی جلوه دادن صحنه باقی نمی‌گذارد. نقاش‌های قهوه‌خانه‌ای رایج در دوره قاجار بیشتر صحنه‌های مذهبی و افسانه‌ای، بخصوص حادثه کربلا و وقایع مرتبط با آن، را به نمایش می‌گذارد. (تصویر ۱)

رنگ و ترکیب آن، در نقاشی قهوه‌خانه‌ای بسیار مهم است و هر رنگی متناسب با نوع موضوع و کیفیت حالات افراد مختلف به کار می‌رود. این تصور که رنگ در این نوع نقاشی تصادفی است، از روی بی‌اطلاعی است؛ مثلاً رنگ سرخ در نقاشی قهوه‌خانه‌ای (از نوع مذهبی آن) نشانه شهادت است؛ رنگ قرمز نشانه خشم و غضب بردشمن و رنگ‌های تیره و کدر نشانه سپر و براق و روی کافران است؛ مانند تابلوی مصیبت کربلا از قولر آقاسی که این موارد در آن رعایت شده است. رنگ سبز در نقاشی قهوه‌خانه‌ای (از نوع افسانه‌ای) جایگاه پهلوانان و یلان مورد علاقه و احترام مردم در شاهنامه است؛ مانند تابلوی نبرد رستم و اشکبوس (جنگ هفت لشکر) رقم آقاسی. (تصویر ۲)

ویژگی دیگر این است که تا قبل از این سبک، تحقیر آدم‌ها در سیر تحول نقاشی ایران دیده نشده است، اما در نقاشی قهوه‌خانه‌ای برای اولین بار به این مسأله توجه شده است برای تحقیر افراد معمولاً آنها را با کوچک‌تر نشان دادن اندامشان نشان می‌دهند؛ مانند تابلوی حرکت کیخسرو به ایران با مادر خود رقم آقاسی (تصویر ۳). در نقاشی قهوه‌خانه‌ای فاصله

دوری و نزدیکی و به اصطلاح نقاشی امروزی «بعد» یا «پرسپکتیو» نادیده گرفته شده است و این از خصوصیات بارز نقاشی قهوه‌خانه‌ای است؛ چرا که همزمان با این نقاش‌ها در دوره قاجار، در نقاشی‌های تأثیر پذیرفته از شیوه فرهنگی رایج شده در ایران پرسپکتیو رعایت شده است. حسین قوللر آقاسی همیشه به شاگردانش می‌گفت: «اگر بخواهیم به شیوه نقاشان فرنگ‌رفته، به فاصله درکار اهمیت بدهیم، نصف هنر و زحمت ما بر باد می‌رود و باید پنجاه صورت زنده را فدای چهار تا صورت کنیم و این به اعتقاد من غلط است»^۵.

اصل مهم نقاشی قهوه‌خانه‌ای به قول قوللر آقاسی، جوانمردی و پهلوانی است. نقاشی خیالی، جلوه مردانه دارد، بر خلاف نقاشی درباری عصر قاجار که جلوه زنانه پیدا کرده است. در این نوع نقاشی بخصوص در کارهای قوللر آقاسی و شاگردانش، بندرت می‌توان تصاویر زنان را دید.

در نقاشی خیالی کشیدن نیم رخ هرگز اصل رایج نیست. تصویر نیم رخ در بعضی از نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای نیز بنا به درخواست نقالان بوده است. حتی هنرمندان این دوره مانند قوللر آقاسی در تابلوی «بارگاه یوسف و زلیخا» از عهده کشیدن نیم رخ به خوبی بر نیامده‌اند. (تصویر ۴)

از جمله افرادی که تابلوی نقاشی سفارش می‌داده‌اند، آدم‌های معمولی، کوچه و بازاری و قهوه‌چی‌ها بودند؛ از جمله می‌توان از مشهدی صفر اسکندریان، عباس تکیه، اصغر امامی، احمد میراشرف، حاج حسین عرب، کربلایی علی روغنی و اکبر دواتگر نام برد.^۶

ویژگی دیگر این مکتب این است که هاله نور در این نوع نقاشی‌ها نماد روشنایی است. این هاله نور را بیشتر به گرد سر امامان و پیامبران می‌یابیم.

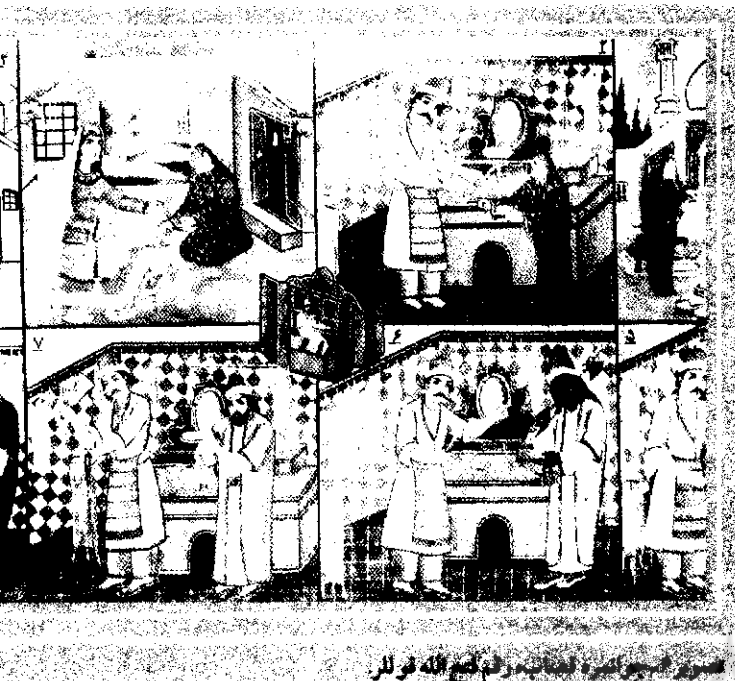
۲. بررسی نقاشی آثار قهوه‌خانه‌ای محمد مدبر و تفاوت آن با آثار حسین قوللر آقاسی

نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای حسین قوللر آقاسی بیانگر سبک سنتی ایران و حتی نوآوری‌هایی به سبک نقاشی دوره قاجار، از جمله تحقیر افراد با کوچک‌تر نشان دادن است. اما محمد مدبر، علاوه بر رعایت موارد فوق‌الذکر، تأثیراتی از نقاشی فرنگ پذیرفته است که باعث تمایز او شده است نشانه‌های تأثیر پذیری او از فرنگ چنین است:

۱. افق رنگارنگ و تابش نوری به صورت توده از آسمان در تابلوی «مصیبت کربلا» «گودال قتلگاه».

۲. میل به طبیعت‌سازی از جمله نمایش فرشتگان آسمانی در آسمان که با شیوه نقاشی‌های خیالی دوره قاجار هماهنگ

نیست و این نشانه نفوذ را می‌توان در تابلوی «مصیبت کربلا»، عمل محمد مدبر رقم ۱۳۲۵ق. دید.^۷

صحنه‌ای از قهوه‌خانه‌های قدیمی در تبریز، ایران

۳. رعایت دوری و نزدیکی در نقاشی قهوه‌خانه‌های محمد مدبر که کاملاً مغایر با نسبت و قرارداد نقاشی (قهوه‌خانه‌ای) بوده است؛ مانند تابلوی «عاشورا» منسوب به محمد مدبر. (تصویر ۵)

در سایر زمینه‌ها تفاوت چندانی از لحاظ ویژگی‌های کلی ذکر شده بین نقاشی محمد مدبر و شاگردانش با نقاشی قوللر آقاسی و شاگردانش دیده نمی‌شود.

انواع تابلوهای نقاشی قهوه‌خانه‌های ایران

اکثر تابلوهای نقاشی قهوه‌خانه‌ای به دو گونه تقسیم می‌شوند: الف: تابلوهایی که دارای یک کادر مستطیل و معمولاً دارای یک یا چند صحنه هستند؛ ب. تابلوهایی که دارای یک موضوع و چند صحنه تقریباً مجزا هستند؛ مانند تابلوی «جوانمرد قصاب». (تصویر ۶)

معمولاً تابلوهایی که دارای موضوع واحد و صحنه‌های متعدّدند، با خطوط تیره از همدیگر جدا شده، و به طور کلی وقت و انرژی زیادی صرف آن شده است. انتخاب کادرهای متعدّد در هنر ایران کمتر سابقه دارد و این نخستین بار است که در نقاشی قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار می‌بینیم.

نقاشان معاصر و قدیم، سبک نقاشی قهوه‌خانه‌های ایران

۱. حسین قوللر آقاسی

حسین قوللر بنیانگذار سبک نقاشی قهوه‌خانه‌ای است و از کودکی همراه پدرش، علی‌رضا قوللر آقاسی، بوده، نزد او شاگردی کرده و هنر میناکاری را نیز تجربه کرده است.^۴ حسین قوللر آقاسی سردمدار نقاشی قهوه‌خانه‌ای با مضمون حماسی است.

۲. محمد مدبر

محمد مدبر قبل از پرداختن به نقاشی، در تعزیه تکیه دولت نقش طفلان مسلم را بازی کرده بود. در برابر تابلوهایش اشک فراوان می‌ریخت. او در تمام عمر خدمتگزار فرهنگ عامه بود و از کشیدن تصاویر مذهبی هیچ‌گاه چشم‌پوشی نمی‌کرد. قلبی رئوف داشت، ولی عصبانی و تندمزاج بود؛ به طوری که کمتر شاگردی او را تاب می‌آورد؛ بر خلاف حسین آفاکه از نظرهای مردم سود می‌برد. او نظر مردم و حتی سفارش‌دهنده را تا حد زیادی نادیده می‌گرفت و تنها نظر خود را با طرح و رنگ اعمال می‌کرد و کارهایش کمی به طبیعت‌گرایی فرنگی‌ها متمایل بود. محمد مدبر سردمدار نقاشی قهوه‌خانه‌ای با مضمون مذهبی است.

بلوکی فرشاگرد حسین قوللر بود و در آثارش ذوق مایه کار حسین آقا و محمد مدبر را دارد. از نمونه کارهای او «جنگ تاریخی خیبر»، «بارگاه سلیمان»، «کشته شدن سهراب به دست رستم» و «بارگاه کیخسرو» (۱۳۳۴ ق) است.^۹

۱. مانی رودی، «از قهوه تا چای؛ تغییر نوع مصرف در ایران در دوره قاجار»، تاریخ جهان، جلد ۷، شماره ۲.
۲. محمد اعظم زاده، «پیوند نقاشی ایران با فرهنگ عامه»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۱۳۷۷، ص ۱۰۹.
۳. همان، ص ۱۳۹.
۴. فاطمه هنری مهر، «ویژگی های شاخص هنر سنتی نقاشی»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۱۳۷۱، ص ۵۳.
۵. سیف، هادی، نقاشی قهوه خانه، اداره کل موزه های تهران، تهران: ۱۳۶۹، ص ۸۰.
۶. «پیوند نقاشی ایران با فرهنگ عامه»، ص ۱۲۱.
۷. نقاشی قهوه خانه، ص ۱۰۸.
۸. «پیوند نقاشی ایران با فرهنگ عامه»، ص ۱۴۲.
۹. همان، ص ۱۴۵.

۱. الهی، محبوبه؛ تجلی عاشورا در هنر ایران؛ آستان قدس رضوی؛ مشهد؛ چاپ اول، ۱۳۷۷.
۲. اعظم زاده، محمد، «پیوند نقاشی ایران با فرهنگ عامه»؛ پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس؛ تهران؛ ۱۳۷۷.
۳. رودی، مانی؛ «از قهوه تا چای؛ تغییر نوع مصرف در ایران دوره قاجاریه»؛ تاریخ جهان؛ جلد ۷؛ شماره ۲ (۳۱۹۹۲).
۴. سیف، هادی؛ نقاشی قهوه خانه؛ اداره کل موزه های تهران؛ تهران؛ ۱۳۶۹.
۵. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ بم کرمان)؛ سازمان میراث فرهنگی کشور؛ جلد نخست؛ تهران؛ ۱۳۷۴.
۶. هنری مهر، فاطمه؛ «ویژگی های شاخص هنر سنتی نقاشی»؛ پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس؛ تهران؛ ۱۳۷۱.